

Research Papers**“रा. ना. चव्हाणकृत दलित मुक्तीचा अन्वयार्थ”**

प्रा. राजरतन शामराव जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, न्यू कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील एक प्रबोधन चवळीचे एक मार्गदर्शक म्हणून रा. ना. चव्हाण ओळखले जातात. ते महर्षी शिंदे यांचे वैचारिक अनुयायी होते. त्यांच्या मते, शिंदे यांनी महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा विस्तृत पाया तयार केला. राष्ट्रीय स्तरावर अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाची चर्चा घडवून आणण्याचे श्रेय महर्षी शिंदे यांना दिले पाहिजे. अस्पृशांसाठी डिप्रेस्ड क्लासेस हा अन्वर्थक शब्द महर्षी शिंदेनीच योजला आहे. भारताच्या अस्पृश्यतेचा उगम शोधणारा भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न महर्षी शिंदे यांनी लिहीला. डिप्रेस्ड क्लास मिशन ही संस्था त्यांनी सुरु केली. काँग्रेसच्या अधिवेशनामध्ये अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव संमत करावा म्हणून महर्षी शिंदेनी खूप प्रयत्न केले. 1918 मध्ये मुंबई येथे अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारण परिषदेचे आयोजन करण्यामध्ये त्यांनी पुढाकार घेतला होता. म्हणून रा. ना. चव्हाण यांना अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यामध्ये महर्षी शिंदे यांचे योगदान ऐतिहासिक वाटते.¹

अस्पृश्यतेची जननी जाती व्यवस्था आहे हे स्पष्ट करताना रा. ना. चव्हाण म्हणतात, स्पृश्य व अस्पृश्य हे भेद जन्म—जातीवरून ठरविले गेले. समाजात स्पृश्य व अस्पृश्य जाती होत्या. काही व्यवसाय स्पृश्य व काही व्यवसाय अस्पृश्य

करीत होते.² शिंपी, सोनार, सुतार, लोहार यांच्या व्यवसाशी अस्वच्छतेचा संबंध नाही पण ढोर, चांभार, भरंगी यांचे व्यवसायांचा संबंध घाणीशी येतो म्हणून वंशपरंपरेने घाण व्यवसाय करणारे लोक अस्पृश्य मानले गेले. ढोराचा मुलगा ढोर, चांभाराचा मुलगा चांभार म्हणून जातीप्राप्त अस्पृश्यता पिढ्यानपिढ्या ठरू लागली. पुढे हा प्रघात बनला.

रा. ना. चव्हाण पुढे म्हणतात, अस्पृश्यतेची जननी ही जातीसंस्थाच आहे.³ तेव्हा अस्पृश्यता निवारण करावयाचे असेल तर जातीनिरुलन अगोदर झाले पाहिजे. जाती व अस्पृश्यता दोन्हीही आहेत व होत्या, जीत व जेते संबंध, धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी वगैरे अस्पृश्यता निर्माण होण्यासाठी ऐतिहासिक कारणे पुढे – मागे झाली. पण स्पृश्य—अस्पृश्य भव हा वेदपूर्वकाळात व आर्यपूर्वकाळातही नव्हताच असे नाही. वरील कारणांमुळे अगर अन्य कारणांमुळे तो येथील समाजाच्या इतिहासात वाढत गेला व स्थिर झाला. समाजरचनेच्या प्रक्रियेत अस्पृश्यताही निर्माण झाली. मात्र ती मोडण्याचा सार्वजनिक व कायद्यानेही प्रयत्न कधीच झाला नाही.⁴

रा. ना. चव्हाण असेही सांगतात की, मनुस्मृतीपूर्वी जातीभेद होता. अस्पृश्यता होती व नंतर ती मनुस्मृतीत ग्रंथप्रविष्ट करण्यात आली. समाजरचना बदलण्याची गरज गेल्या शतकात इंग्रजी राज्य आल्यामुळे निर्माण झाली व धर्मप्रसारासाठी का होईना मिशनन्यांनीच प्रथम अस्पृश्यता निवारणाचे काम हाती घेतले. नंतर स्वदेशी समाजसुधारकांनी हा प्रश्न हाती घेतला.⁵ दलितांच्या समरेयला निराश्रितांचा प्रश्न असे पूर्वी संबोधले जात होते. पण आज हा प्रश्न प्रामुख्याने राजकीय व आर्थिक वाटतो. निकृष्ट वर्ग मुख्यतः नागरी स्वातंत्र्यापासून दूर होते. धर्माच्या नावाखाली या वर्गावर निर्बंध लादले गेले पण त्यांना नागरी आणि राजकीय हक्कांपासून दूर ठेवण्याचा यशस्वी झालेला प्रयत्न म्हणजे समाजिक बहिष्कार. काँग्रेसनेदेखील हा प्रश्न धार्मिक आहे अशा सबबीवर राष्ट्रसभेत घेण्याचे नाकारले पण महर्षी शिंदे यांच्या प्रयत्नाने हा प्रश्न राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्वाचा आहे हे पहिल्यांदा मांडण्यात आले.⁶

“रा. ना. चव्हाणकृत दलित मुक्तीचा अन्वयार्थ”

रा. ना. चव्हाण अस्पृश्यतेबद्दल असेही विवेचन करतात की, केवळ धर्मसंस्थेनेच अस्पृश्यता टिकविली आहे असे नव्हे तर ग्रामसंस्थेनेही ती टिकविली आहे. कारण ग्रामरचनेत मुळात स्पृश्य व अस्पृश्य अशी दोन गावे आहेत तेव्हा ग्रामरचना बदलली तर अस्पृश्यता जाईल. जातीव्यवस्था ही केवळ कल्पना नाही तर एक सामाजिक द्वैत आहे.⁷ जातीप्रथेमुळे दलितांचा प्रश्न अवघड बनला आहे. जातीभेद व अस्पृश्यता या जुळचा बहिणी आहेत.⁸

रा. ना. चव्हाण यांच्या मते राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले व कर्मवीर शिंदे या तिघांनीही विषम धर्म बाजूला काढून सार्वजनिक सत्य धर्माचा म्हणजेच विश्वधर्माचा एकसारखा प्रसार चालविला. याकामी त्रैवर्षिक म्हणविणा-यांनी चांगली साथ दिली नाही म्हणून आजची दलित समस्या कायम राहिली आहे.⁹

महर्षी शिंदे यांचा अस्पृशोद्दार:

सन 1906 ते 1924 सालापर्यंत डिप्रेस्ड क्लास मिशनची अखिल भारतीय पातळीवर वाढ झाली. अनेक शाखा मिशनने स्थापन केल्या. मुंबई, पुणे, नागपूर, हुबली व बंगलोर ही मिशनची केंद्रे होती. रात्रीच्या शाळा आणि दवाखाने अस्पृश्यांसाठी मिशनने चालविल्या.¹⁰ अस्पृश्यता निर्मुलन म्हणजे स्पृश्यांनी स्पृश्याची स्वतः करून घेतलेली शुद्धी होय असे महर्षी शिंदे म्हणत. शिंदेनी महात्मा गांधींच्या अगोदर अस्पृश्यतेचा कलंक धुवून काढण्यासाठी संघटित प्रयत्न केला.

¹¹ पुणे शाखेत शिंदे सहकुटूंब रहात होते. दैनिक प्रार्थना, संगीत सभा, गीतावर्ग वगैरे घेतले जात. दलित हा डिप्रेस्ड या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय आहे. प्रथम शिंदेनीच हा वापरला. दलितांच्या उन्नतीसाठी भाकरीबरोबर धर्मही हवा असे त्यांचे मत होते.¹²

रा. ना. चव्हाण पुढे सांगतात की, 1907 साली महर्षी शिंदे यांनी सुरत येथे व पुढे बोकीपूर, मद्रास, कराची, मुंबई, नागपूर, पुणे, बेळगांव, अमरावती, बंगलोर या ठिकाणी या मिशनच्या वर्तीने मोठमोठाया परिषदा भरवल्या. अनेक राष्ट्रीय नेत्यांचे लक्ष त्यांनी या प्रश्नाकडे वेधण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज सरकारने महार पलटणी बंद केल्या त्या पुन्हा चालू व्हाव्यात म्हणून गुरुवर्य शिंदे यांनी प्रयत्न केला.¹³ अखिल भारतीय अस्पृश्यता विरोधी लिंग 1918 पासून चालू केली व त्याचे मुंबईत एक अधिवेशन सजाजीराव गायकवाड महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली भरवले. सार्वजनिक स्थळे, पाणवर्ठे, कचेन्या, शाळा, स्मशाने वगैरे ठिकाणी दलितांना मोकळीक असावी असा ठराव या अधिवेशनात पास करण्यात आला. हा ठराव बॅरिस्टर जयकर यांनी मांडला. याच परिषदेत एका स्पृश्यता निवारक जाहिरनाम्याची योजना करण्यात आली व यावर अस्पृश्यता मानणार नाही म्हणून उपरिथतांच्या सहचा घेण्यात आल्या. लोकमान्य टिळकांसह सर्वांनी अस्पृश्यता विरोधी भाषणे केली पण जाहिरनाम्यावर मात्र टिळकांनी सही केली नाही, त्यामुळे त्यांची सामाजिक पडती बाजू सर्वांच्या नजरेस आली. शिंदेच्या प्रयत्नामुळे अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना स्कॉलरशिप व कौन्सिलात राखीव जागादेखील मिळाल्या. सन 1917 साली राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन ॲन्नी बेंजांट यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. या अधिवेशनात अस्पृश्यताविरोधी ठराव पास करून घेण्यात महर्षी शिंदे यांनी यश मिळविले.¹⁴

शिंदे—आंबेडकर व बुद्ध धर्म:

सन 1905 च्या आधीपासूनच कर्मवीर शिंदे हे बुद्ध धर्माचे अभ्यासक व त्या धर्माचा अभिमान बाळगणारे होते. त्यांच्या मते, बुद्ध धर्मने जातीभेद अस्पृश्यता मानली नाही तर ती त्याज्य ठरविली. बुद्ध हाच या देशातील पहिला मोठा धर्मसुधारक होय. म्हणून त्यांची जयंतीदेखील सार्वजनिकपणे शिंदे पाळत होते. बुद्धधर्माचे अभ्यासक धर्मानंद कोसंबी हे महर्षी शिंदे यांचे मित्र होते. शिंदे यांनी त्यांची व्याख्याने पुणे येथे घडवून आणली होती पण राजा राममोहन रॉय, महात्मा गांधी वगैरे बुद्ध प्रेमी पुढाऱ्यांनी बुद्ध धर्म प्रत्यक्षात स्विकारण्याची तसदी घेतली नाही असे रा. ना. चव्हाण स्पष्टपणे नमूद करतात.¹⁵

डॉ. आंबेडकर यांनी धर्मांतराची घोषणा 1932 साली केली आणि 1956 साली प्रत्यक्ष बुद्धधर्मात प्रवेश केला. त्यामुळे काही हिंदू पंडित जागे झाले व त्यांनी काही धर्म निर्णय घेतले.¹⁶ अस्पृश्यता विरोधी ठराव केले.¹⁷ आद्य शंकराचार्य व गौतम बुद्ध यामधून आंबेडकरांनी मात्र बुद्धाची निवड केली.¹⁸ डॉ. आंबेडकरांनी ग्रंथप्रामाण्य झुगारले व बुद्धीप्रामाण्याचा स्विकार केला. त्यांनी 22 प्रतिज्ञा सांगून बुद्ध धर्माचे शुद्ध सार मांडले आहे असे रा. ना. चव्हाण यांचे प्रतिपादन आहे.¹⁹ त्यांच्या मते, शिंदे—आंबेडकरांनी भारतीय व प्रश्चात्य तत्वज्ञानाचा अभ्यास केला व दोघांच्या परिश्रमाने बुद्ध धर्माकडे भारतीयांचे लक्ष वेधले गेले.²⁰

शिंदे स्वतःला बौद्ध म्हणवित होते. बुद्धपौर्णिमा शिंदे साजरी करत. संघाविषयी त्यांना आदरबा होता. शिंदे यांनी आंबेडकरांच्या धर्मप्रवेशाला मान्यताच दिली होती असे रा. ना. चव्हाण यांचे मत आहे. दलितांची सामाजिक रुढीतून सुटका करावयाचे झाल्यास हाच एक जवळचा मार्ग होता असे शिंदे म्हणतात.²¹ 1933 साली वार्ड येथे ब्राह्मो समाजाची स्थापना बुद्ध जयंतीच्या दिवशीच त्यांनी केली होती. ब्रह्मदेशात भरलेल्या जागतिक बुद्ध धर्म परिषदेस ते भारतातील एक प्रतिनिधी म्हणून प्रसिद्ध होते. मी बुद्धिस्त आहे असे कलकत्याच्या साधारणसभेत ते म्हणाले होते तेव्हा ब्राह्मो समाजाच्या सदस्यांना हे आवडले नाही. याबद्दल शिंदे असे म्हणतात की, ब्राह्मो समाजाचा धर्म जर सर्वधर्म आहे तर तो शुद्ध हिंदू धर्मच नसून बुद्ध धर्मही यामध्येच सामावतो असे व्यापक मत शिंदे यांनी मांडल्याचे रा. ना. चव्हाण सांगतात.²²

शिंदे—आंबेडकर मतभेद—

राखील जागा दलितांना असाव्यात हे प्रथमपासूनच महर्षी शिंदे व डॉ. आंबेडकर यांना मान्य होते पण पृथग्दीविषयी मतभेद झाले. इंग्रज सरकारने सन 1919 नंतर निरनिराळ्या जाती—जमीतींना प्रतिनिधीत्व द्यावे याचा विचार करण्यासाठी एक साऊथबरो कमिशन नेमले. या कमिशनसमोर महर्षी शिंदे यांची डी. सी. मिशनतर्फ साक्ष झाली. या साक्षीत त्यांनी मुंबई कायदेमंडळातील सभासदांनी अस्पृश्यांचा एक प्रतिनिधी निवडावा असे मत मांडले व एकूण 9 जागा अस्पृश्यांना देण्यात याव्यात अशी मागणी केली. मात्र अस्पृश्यांसाठी वेगळा मतदारसंघ नसावा याचा त्यांनी आग्रह घरला. याचे कारण शिंदेना हिंदू स्पृश्यांपासून अस्पृश्य दूर होऊ नयेत, पृथक्भाव वाढू नये असे वाटत होते. उलट डॉ. आंबेडकरांच्या मते अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी स्वतः अस्पृश्यांनी निवडावेत असे होते. पुढे 1930 पासून आंबेडकरांनी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी सुरु केली.²³ तेहा राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने ही मागणी बरोबर नाही असे शिंदे यांनी परखडपणे सांगितले. वेगळा मतदारसंघ अस्पृश्यांना दिल्यास ते हिंदूपासून वेगळे पडतील अशी साधार भिती शिंदे यांनी व्यक्त केल्याची रा. ना. चव्हाण स्पष्ट करतात.

गांधी—आंबेडकर मतभेद:

महर्षी शिंदे आणि अंगी बेझांट यांच्या प्रयत्नातून कॉग्रेस अधिवेशनात मंजूर झालेल्या ठरावावर डॉ. आंबेडकरांनी टिका केली. त्यांच्या मते हा पूर्णपणे राजकीय ठराव होता कारण गांधी आणि कॉग्रेस यांनी अस्पृश्यता निवारण्यासाठी काहीच केले नाही. राऊंड टेबल कॉन्फरन्समध्ये गांधी व आंबेडकर यांच्यात बेबनाव झाला होता. डॉ. आंबेडकर यांनी मागितलेले स्वतंत्र मतदारसंघ रद्द करावेत म्हणून महात्मा गांधींनी प्राणांतिक उपोषण केले. तेहा डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मागे घेतली. या घटनेविषयी रा. ना. चव्हाण म्हणतात की, दलितांसाठी स्पृश्य व अस्पृश्यांचे अंतर वाढेल असे काहीही नसावे असे महात्मा गांधी यांना वाटत होते.²⁴ गांधी आणि शिंदे यांच्या एकात्मीक धोरणाला आलेले फळ म्हणजे आंबेडकरानी आपली स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मागे घेतली व महात्मा गांधींचे प्राण वाचवले. त्यांच्यामधील ही अपूर्व प्रांसंगिक सावधानता व सामंजस्य महत्वाचे ठरले.²⁵

शिंदे आंबेडकर साम्य:

शिंदे आंबेडकर साम्य सांगताना रा. ना. चव्हाण म्हणतात की, दोघेही समाजशास्त्रज्ञ होते. गुलामगिरी वगैरे पुस्तकाच्याद्वारे महात्मा फुलेनी जी धर्मचिकित्सा केली तिच्यात शिंदे—आंबेडकरांनी भरच टाकली आहे व दलित साहित्यांचा पाया तयार केला आहे. मोठे—मोठ्या अस्पृश्य परिषदा भरवून महर्षी शिंदे यांनी डॉ. आंबेडकरांना एकप्रकारे पाश्वर्भीच तयार करून दिली.²⁶ बौद्ध धर्माचा जिर्णोद्धार व्हावा असे महर्षी शिंदेना मनोमन वाटत होते. त्यांची पूर्तता आंबेडकरांनी 1956 साली केली. रा. ना. चव्हाण पुढे म्हणतात की, शिंदे हे अदिक्षित बौद्ध होते तर बाबासाहेब हे दिक्षित बौद्ध होते.²⁷ बौद्ध धर्म हा नितिप्रधान असल्याने तो विश्वमर्ध आहे अशी शिंद्यांच्या भावना होती.²⁸ शिंदे व आंबेडकर यांनी समाजवाद व मार्क्सवादापासून स्वतःला अलग ठेवले होते. दोघांचेही धर्मावरील प्रेम बळकट होते म्हणून दोहोंनही दलित प्रश्नाच्या सोडवणूकीसाठी मार्क्सवादाची वाट दाखवली नाही. 1909 साली बहिष्कृत भारत नामक निबंध महर्षी शिंदे यांनी लिहिला तर 1927 साली बहिष्कृत भारत हे वृत्तपत्र डॉ. आंबेडकरांनी सुरु केले. महर्षी शिंदे यांनी मनुस्मृतीमधील विषमतेचा पांडित्यपूर्वत निषेध केला आहे पण विद्रोह त्यांच्यामध्ये नव्हता, ते नेमस्थ होते. उलट आंबेडकरांनी महाउ येथे मनुस्मृती विधीपूर्वक जाळली होती. शिंदे—आंबेडकर हे ब्राह्मण्याविरुद्ध होते पण उदारमतवादी ब्राह्मणांचे सहकार्य दोघांनीही घेतले होते.²⁹

रा. ना. चव्हाण पुढे म्हणतात की, पुणे कराराने अस्पृश्यांना सर्वत्र अधिक जागा देण्यात आल्या जी राजकीय बाब परकीय साम्राज्यकर्ते 1919 साली करू शकले नाहीत ती पुणे कराराने व भारतीय राज्यघटनेने घडवून आणली आहे तेहा आता 1919 सालचे शिंदे—आंबेडकर मतभेद पूर्ण विसरण्यास हरकत नसावी. त्यांच्या मते, शिंदे—आंबेडकर यांच्या आत्मिक व वैचारिक एकात्मतेचा अभ्यास करणे म्हणजे स्वातंत्र्यातील एकात्मता साधणे होय.

दलित प्रश्नाची समस्या:

दलित शब्दाचा अर्थ सांगताना रा. ना. चव्हाण म्हणतात की, सांस्कृतिकदृष्ट्या परंपरेने मागसलेले व आता नव्या आर्थिक विषमतेच्या काळात दुर्बल असे जे लोक आहेत त्यांना दलित म्हणता येते. बहिष्कृत जाती—जमातीला डिप्रेस्ड क्लासेस म्हणजेच पददलित वर्ग असे महर्षी शिंदे यांनी म्हटले आहे.³⁰ रा. ना. चव्हाण यांच्या मते, अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा एक इतिहास आहे. भगवान बुद्धांनी व अन्य साधू—संतांनी ऐहिक व परमार्थिकदृष्ट्या बहिष्कृत लोकांचा सामाजिक प्रश्न सोडविला.³¹ शे—दिडशे वर्षांपेक्षा जास्त अस्पृश्यता निवारणाचा सरकारी व बिनसरकारी प्रयत्न होऊनही ही समस्या वाढली आहे. नवी पक्षीयता व जातीयता हे याचे प्रमुख कारण होय.³²

गावगाड्यातील दलित समस्या व प्रश्न अवघड असतात. गावकीतील मतभेद व तिथे जाणून घेतले पाहिजेत.

वैयक्तिकबाबींवर गावातून दोन पाट्यां असतात. भाऊबंदकी, जमीनीसंबंधीचे प्रश्न वगैरेसंबंधावरून होणारे मतभेद जुन्या काळापासून चालत आले आहेत. काळ बराच पालटला असला तरी परंपरेने मुरलेला इनामदारी, देखमुखी व पाटीलकी वगैरेचा वतनी दुराभिमान अजूनही खेड्यात आढळतो. पायातला जोडा पायात ठेवावा अशी म्हण गावकीत आढळते.³³ शुद्धादिशुद्ध म्हणजे वैवर्धिक म्हणविणाऱ्यांना दास असाच अर्थ व व्यवहार चालत आला आहे. विशेषत: बाम्हण आणि क्षत्रिय यांची पुढे युती झाली. क्षत्रिय म्हणविणाऱ्यांनाही ब्राम्हण्य हवेच असते असा परखड विचार रा. ना. चव्हाण मांडतात³⁴ दलितांचा प्रश्न हा जास्त व्यापक व सखोल आहे. एक गाव एक पाठवठा हे एक थर्मामिटर आहे. दलितांचा प्रश्न म्हणजे कोणा एका संप्रदायाचा प्रश्न नाही तर तो राष्ट्रव्यापी असून मानवतावादी दृष्टिकोनातून तो सोडवला पाहिजे.

पंचवार्षिक योजना बनविताना निराशीत व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांसाठी स्वतंत्र योजना हव्यात, बिनसरकारी प्रयत्नही झाले पाहिजेत. जोपर्यंत सांस्कृतिक व आर्थिक-सामाजिक जीवनात समान पातळी येत नाही तोपर्यंत ही समस्या राहिल. स्वसत्ता टिकविण्यासाठी कोणी याचे राजकीय भांडवल करू नये असेही रा. ना. चव्हाण सुचवितात. दलितांही आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असे दोन भाग पडणे शक्य आहे पण सरासरीने दुर्बलतेचे प्रमाण अधिक आहे, आदिवासी तर फारच मागे आहेत. जातीभेद व अस्पृश्यता हवद्यातून गेली तरच व्यवहारातून जाईल.³⁵ असे कर्मवीर शिंदे यांनी अनुभवातून सांगितले आहे.

शेवटी दलित प्रश्नाची मिमांसा करताना रा. ना. चव्हाण म्हणतात, फुले-शिंदे-गांधी-माटे-सावरकर-शाहू महाराज-भाऊराव पाटील वगैरे समाज सुधारकांनी अस्पृश्यता मानू नये व ती घालवावी यासाठी सक्रीय प्रचार केला. डॉ. भांडारकरांनी तर म्हणले आहे की, अस्पृश्यता निवारण म्हणजे हिंदू धर्माचे संरक्षणच होय. यादृष्टीने राजा राममोहन रॉयपासून महात्मा फुल्यांपर्यंत प्रयत्न झाले. अस्पृश्यता निवारण हे स्पृश्यांनी व अस्पृश्यांनी सहकार्याने करावयाचे कार्य आहे, एकतर्फी प्रयत्नाने हा प्रश्न सुटणार नाही. रा. ना. चव्हाण पुढे असेही म्हणतात की, दोघांच्या समन्वयाने चाललेली अस्पृश्यता निवारणाचा चळवळ डॉ. आंबेडकरांच्या आगमनानंतर स्वउद्दाराची चळवळ बनली. राजकीय हक्काची जाणीव बहिष्कृत वर्गात झाली व होत आहे. सर्वच पुर्व अस्पृश्य बौद्ध न झाल्यामुळे त्यांच्यात पूर्व अस्पृश्य व नवबौद्ध असा भेद निर्माण झाला आहे. वेगवेगळेपणा व अंतर वाढत आहे. यासाठी सर्वांनी बुद्ध धर्मही हिंदू धर्म सुधारणारी एक शाखा आहे असे मानले पाहिजे.³⁶

दलित आणि दलितेतरांतील दरी ही समन्वयानेच भरू शकते. ते वाढविण्याचे राष्ट्रीय पातक कुणी करू नये अन्यथा तो धोका ठरेल असा इशारा रा. ना. चव्हाण देतात. यासाठी बुद्ध धर्म व हिंदू धर्म, पाली व संस्कृत यांचा तौलनिक व समन्वयीक अभ्यासाची सर्व विद्यापिठातून सोय व्हावी म्हणजे एकात्मता वाढीस लागेल.³⁷ असे त्यांचे मत आहे.

संदर्भ:

1. चव्हाण रा. ना.: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ – एक मागोवा, संपादक व प्रकाशक: रमेश चव्हाण, वाई, पृष्ठ 15
2. चव्हाण रा. ना.: भारतीय संस्कृती व तीची वाटचाल, संपादक व प्रकाशक: रमेश चव्हाण, वाई, पृष्ठ – 29
3. त्रैतव, पृष्ठ – 30
4. त्रैतव, पृष्ठ – 31
5. चव्हाण रा. ना.: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ— एक मागोवा, संपादक व प्रकाशक: रमेश चव्हाण, वाई, पृष्ठ – 83
6. त्रैतव, पृष्ठ – 90
7. त्रैतव, पृष्ठ – 4
8. त्रैतव, पृष्ठ – 6
9. त्रैतव, पृष्ठ – 17
10. त्रैतव, पृष्ठ – 2
11. त्रैतव, पृष्ठ – 74
12. त्रैतव, पृष्ठ – 75
13. त्रैतव, पृष्ठ – 75, 76
14. त्रैतव, पृष्ठ – 76
15. त्रैतव, पृष्ठ – 98
16. चव्हाण रा. ना.: गौतम बुद्ध व त्याचे बौद्धदर्शन, संपादक व प्रकाशक: रमेश चव्हाण, वाई, पृष्ठ – 39
17. त्रैतव, पृष्ठ – 40
18. त्रैतव, पृष्ठ – 41
19. त्रैतव, पृष्ठ – 42
20. त्रैतव, पृष्ठ – 45

-
21. चव्हाण रा. ना.: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ –एक मागोवा, संपादक व प्रकाशक: रमेश चव्हाण, वाई, पृष्ठ – 21
22. चव्हाण रा. ना.: गौतम बुध्द व त्याचे बौद्धदर्शन, संपादक व प्रकाशक: रमेश चव्हाण, वाई, पृष्ठ – 46
23. चव्हाण रा. ना.: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ –एक मागोवा, संपादक व प्रकाशक: रमेश चव्हाण, वाई, पृष्ठ – 130
24. त्रैतव, पृष्ठ – 132
25. त्रैतव, पृष्ठ – 135
26. त्रैतव, पृष्ठ – 201
27. त्रैतव, पृष्ठ – 202
28. त्रैतव, पृष्ठ – 204
29. त्रैतव, पृष्ठ – 206
30. त्रैतव, पृष्ठ – 32
31. त्रैतव, पृष्ठ – 33
32. त्रैतव, पृष्ठ – 34
33. त्रैतव, पृष्ठ – 37
34. त्रैतव, पृष्ठ – 42
35. त्रैतव, पृष्ठ – 60
36. त्रैतव, पृष्ठ – 187
37. त्रैतव, पृष्ठ – 191